

מפי כהן

שיעורו השבועי של

מו"ר הרב שמעון כהן שליט"א

פרקי תפילה

מוקדש לעילוי נשמתה הטהורה
של המנוחה **ג'נט בת אסתר ז"ל**

יתרונו של הציבור

ראשי נרקים:

נתינת שלום לפני התפילה כבניית במה $\diamond$ שני סוגים של חיבור בין אנשים $\diamond$ היתרון לקהל מכמה פנים $\diamond$ המספר עשר מבטא עולם שלם $\diamond$ מעלת הציבור גם כאשר מעשיו רעים $\diamond$ תפילה קצרה במקום סכנה $\diamond$ אל תפרוש מן הציבור

שני סוגים של חיבור בין אנשים

ב'עין איה³ מאיר מרן הרב קוק את דברי הגמרא באור מיוחד, וכה דבריו:

"יסוד השלום והאחדות בין בני אדם יצויר על פי שני מיני הערות:

או מצד ההכרה הפנימית בחפץ עליו שהוא לתכלית השלום והאחדות בין בני אדם, מאחר שכולנו אחים אנחנו לאבינו שבשמים. ובאחדות ושלום בני אדם יוכלו לצאת לאור החמודות הגדולות של שלימות החכמה והצדק והמשרים.

ויש אופן פשוט, שהאדם מכיר שהוא 'מדיני בטבע' ובהתבודד כל אחד בתועלותיו לא יעלה בידו חפצו, גם לא יתגבר על חוק ממנו. אבל הרבים בהתאחדם על ידי השלום ישיגו חפצם, וימצא כל איש פרטי חפצי לבבו".

קיימים שני סוגים עיקריים של חיבור בין אנשים:

יש חיבור מהותי שקיים בין בני משפחה, ולמעשה עם ישראל כולו מאוחדים ומחוברים בחיבור מהותי בהיותם בנים למקום.

ויש חיבור שהוא מקרי, שני אנשים משתייכים לאותה קהילה, לאותו מוסד לימודי או לאותה שכונה, והם מנצלים את הקשר ביניהם לטובה מתוך עזרה הדדית ואכפתיות כלפי האחר. כשהפרט מחובר אל הכלל הוא יכול להקים מערכות רפואה וביטחון ובכוחו להגיע להתפתחות משמעותית ביותר בכל התחומים.

"והנה פשוט שהמין הראשון של השלום לא יבנה, רק [אלא] על ידי ההכרה בכבוד שמים, וברוממות תכלית ההשגחה העליונה על המין האנושי.

נתינת שלום לפני התפילה כבניית במה

הגמרא בברכות¹ אומרת:

"אמר רב: כל הנותן שלום לחבירו קודם שיתפלל - כאילו עשאו במה".

הרמב"ם ב'**מורה נבוכים**² כותב: "האדם מדיני בטבעו". מדיני פירושו חברתי. בעוד בעלי החיים מסתובבים כל אחד לעצמו, האדם הוא חברתי, הוא מדבר עם זולתו ויוצר שיח עם החברה האנושית. אבל כשזה נעשה לפני התפילה, "כאילו עשאו במה". כי בהעדיפו את כבוד חברו על פני השכינה, הוא דומה לאדם המקריב קרבנו בחצרו הפרטית במקום להביאו אל המזבח לפני ה'.

בתקופות מסוימות הקרבת הקרבנות בבמה היתה מותרת, ולאחר שנבנה בית המקדש בירושלים נאסרה כליל. אין מדובר בעבודה זרה חלילה, אלא בבניית מבנה הדומה למזבח מחוץ למקדש לצורך הקרבת קרבנות יחיד לה'.

לפני שנבנה המקדש היה מקום לעבודת ה' פרטית, ומשנבנה המקדש נאסרו הבמות, ועבודת ה' קיבלה מעמד ציבורי. כשאדם מנהל שיח רעים לפני התפילה, הוא מקדים בכך את הערך הפרטי לערך התפילה עם הציבור, ובכך נעשה דומה לאדם המקריב קרבנו ב'במה'.

¹ ברכות יד ע"א.

² מורה נבוכים חלק ראשון, עב; חלק שני, מ; חלק שלישי, כז.

³ עין איה ברכות ח"א פרק שני אות כ.

היתרון לקהל מכמה פנים

בספר הכוזרי⁴ מבאר החבר מהי מעלת התפילה בציבור, וכך כתוב שם:

“אמר החבר: אבל היתרון לקהל מכמה פנים. מהם כי הקהל אינם מתפללים במה שיש בו הפסד ליחיד והיחיד אפשר שיתפלל במה שיש בו הפסד ליחידים אחרים, ואפשר שיש ביחידים ההם מי שיתפלל במה שיש בו הפסדו. ומתנאי התפילה הנענית שתהיה במה שיועיל העולם ולא יזיקהו בשום פנים. ומהם שמעט הוא שתשלם תפילה ליחיד מבלי שגגה ופשיעה. ומפני כן קבעו לנו שיתפלל היחיד תפילת הציבור, ושתהיה תפילתו בציבור בעוד שיוכל לא פחות מעשרה, כדי שישלים קצתם מה שיחסר בקצתם בשגגה או בפשיעה, ויסתדר מהכל תפילה שלמה בכוונה זכה, ותחול הברכה על הכל ויגיע לכל אחד מהיחידים חלקו ממנה.

כי הענין האלקי כמטר מרווה ארץ מהארצות כשתהיה הארץ כלה ראויה לו, ואפשר שיכלול בה מי שאינו ראוי לו מהיחידים ויצלחו בעבור הרוב, ובהפוך זה, ימנע המטר מארץ מהארצות מפני שהארץ כלה אינה ראויה לו, ואפשר שיכלול בה יחידים היו ראויים לו ונמנע מהם בעבור הרוב...

ומשל מי שהתפלל לצורך עצמו, כמשל מי שהשתדל לחזק את ביתו לבדו ולא רצה להיכנס עם אנשי המדינה בהעזרם על חיזוק חומותם, הוא מוציא הרבה ועומד על הסכנה, ואשר יכנס במה שנכנסים בו הציבור, מוציא מעט ועומד בבטחה, כי מה שמקצר ממנו אחד משלימו אחר, ותקום המדינה בתכלית מה שיש ביכולת, ויהיו אנשיה מגיעים כולם אל ברכתה בהוצאה מועטת עם הדין וההסכמה.”

כשהתפילה היא פרטית, היא עלולה לפגוע בזולת, כי כשאדם עסוק בצרכיו הפרטיים בלי לקחת בחשבון את צרכי הכלל, הוא עלול לבקש דברים שבכוחם לסייע לו באופן אישי אך הם גורמים נזק וחסרון לאחרים. לכן תפילותינו מנוסחות בלשון רבים ולא בלשון יחיד, ותפילותינו נעשות בציבור. תפילת הרבים משלימה את תפילת היחיד, וגם אם אחד מן הציבור לא כיוון כראוי, הוא יוכל לזכות בברכת ה' בזכות הציבור.

כשגשם יורד על הארץ, הוא נותן ברכה לכולם. ואם יש מישהו פרטי שכמות הגשם הרבה הסבה לו נזק כי הוא מגדל תבואה מסוג מסוים, דעתו בטלה ברוב. טובת הציבור גוברת על טובת היחיד.

המספר עשר מבטא עולם שלם

חז"ל אומרים במסכת אבות⁵:

“עשרה שיושבין ועוסקין בתורה, שכניה שרויה ביניהם, שנאמר: 'אלקים נצב בעדת אלי' (תהלים פב, א).”

אמנם האופן השני הוא אופן פשוט טבעי, ימצא גם כן אצל שכחי אלוה. אמנם כשנתבונן בדבר נראה, שיש הבדל גדול בין האחדות שתמצא על ידי הסיבה האמיתית הגבוהה, מצד ההכרה בחפץ התכלית העליונה שבאה רק על ידי שלום הבריות, ובין האחדות שתמצא מפני הערת טובתו של כל יחיד.

כי הראשונה נוסדה באהבת הכלל באמת, על כן כרכות ימים תוסיף אהבת הכלל להתגדל והיא כנסיה שהיא לשם שמים שסופה להתקיים.

אבל האחדות למטרה של אהבת כל יחיד לעצמו, היא אחדות מקרית, ויסודה היא אהבת הפרט העצמית, אין סופה להתקיים, כי אין לה מרכז אמיתי. ואף על פי דלכאורה מתגדלת האחדות אבל לסוף כל יחיד יחפץ למשוך לעצמו רוב הנאה, ותצא כאש שנאה ומלחמת אחים.”

החיבור מהסוג השני קיים גם אצל אומות העולם. הם מתקבצים כדי לשרוד ולהתקיים, או כדי להתפתח ולהתקדם. אבל אין ביניהם חיבור נשמתי מהותי.

“והנה בהיותינו על אדמתינו ונבנה בית עולמים, היה הוא המרכז ומקום האחדות, על כן נאסרו הבמות הפרטיות אף על פי שהיה אפשר להתאחד גם כן על ידי הבמות בקיבוצים קטנים. אבל הבקשה הקטנה מביאה פירוד להמרכז הגדול, ותבטל אחדות האומה, שרק ממנה תצא תכלית רצון ה'.”

ירושלים היא נקודת החיבור, היא הלב של האומה. ולכן כשבית המקדש קיים והלב פועם ונותן חיים לכל חלקי האומה, כולם מרגישים שותפים ושייכים. אין יותר תימנים, פולנים, אשכנזים, מרוקאים, תוניסאים וכדו'. כולם יהודים, וכולם עובדי ה'!

“על כן הנותן שלום לחיבור קודם שיתפלל, מראה לדעת שאינו מכיר שישוד השלום וקיומו הוא תלוי רק על ידי הכרת דעת את ה' ושהיא הסיבה הראשית המקיימת את השלום, לא באורח מקרי רק בדרך עצם, וחושב שייסד השלום מפני ההכרה הטבעית, אבל ענינה הוא רק אהבת עצמו, והחיבור הזה מביא לידי פירוד, כאילו עשאו במה, שחשוב חיבור לפי הנראה וקיבוץ לחברים לעבודת ה', אבל הוא מפריד אל התכלית הגדולה.”

התפילה בציבור מחנכת אותנו לעבודת ה' השלמה שאיננה אלא בציבור. החיבה שבין אדם לחברו בעם ישראל בנויה על השורש המשותף לכולנו - כולנו בנים למקום. לכן התפילה לפני ה' קודמת לשיח שבין אדם לחברו.

בעוד אצל אומות העולם, הפרט יוצר את הכלל לטובת התועלת הפרטית, אצל עם ישראל, הכלל יוצר את הפרט ומעניק לו חיים בעלי משמעות.

⁴ כוזרי מאמר ג, יט.

⁵ אבות פ"ג, מ"ו.

כל רשעותו, כשיצא למלחמה הבטיחו הנביא שהקב"ה יעזור לו לנצח¹⁰. חז"ל¹¹ אומרים שהזכות שהיתה לו לאחאב היא, שבתקופת מלכותו לא היו בקרב העם מלשינים, והקפידו לא להיכשל בבין אדם לחברו.

כשאברהם אבינו עומד מול סדום ומבקש למצוא נקודות זכות, הוא אומר: "אולי ימצאון שם אַרְבָּעִים... אולי ימצאון שם שְׁלֹשִׁים... אולי ימצאון שם עֶשְׂרִים... אולי ימצאון שם עֶשְׂרֵה"¹². על פחות מעשרה אין אברהם שואל, וה' נענה לו ואומר: "לא אֲשַׁחֵת בְּעֶבֶר הָעֶשְׂרֵה". בפשטות עשרת הצדיקים שאברהם אבינו התכוון אליהם בסדום, לא היו כאלה שמניחים תפילין של רש"י ור"ת, אלא צדיקים ביחס למקומם, ואף על פי כן כשמדובר בעשרה מישראל, יש להם כוח להציל ולהושיע. והרי לשונו של **המהר"ל**:

"פירושו המשנה הזאת שאמר 'עשרה שיושבים ועוסקים בתורה', מספר זה ידוע ומפורסם בכל מקום שנקרא מספר עשרה 'עדה', ושם עדה נאמר על הכלל, שאין כלל ועדה פחותה מעשרה. והדבר נראה מן המספר, שהרי כל מספר לא יעלה רק עד עשרה, וכאשר יגיע עד עשרה מתחיל כבראשונה למנות אחד, וכן לעולם אין המספר מגיע יותר מן עשרה, כי אחר עשרה חוזר לספור אחד עשרה... ומכל מקום כיון שעשרה אין עליו תוספות אבל יש תוספות עד עשרה, ולפיכך כל המספרים שעד עשרה הם חסרים. והשם יתברך שהוא השלם, אין שכינתו עם הדבר החסר, ומפני כך אין השכינה שורה בפחות מעשרה, ואין דבר שבקדושה פחות מעשרה".

תפילה קצרה במקום סכנה

המשנה בברכות¹³ אומרת:

"רבי יהושע אומר: המהלך במקום סכנה מתפלל תפילה קצרה. אומר: 'הושע השם את עמך את שארית ישראל, בכל פרשת העיבור יהיו צרכיהם לפניך, ברוך אתה ה' שומע תפילה'".

הגמרא¹⁴ מבארת מהי אותה 'פרשת העיבור' שעליה מתפלל אדם במקום סכנה, וזו לשונה:

"מאי פרשת העיבור? אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: אפילו בשעה שאתה מתמלא עליהם עברה כאשה עוברה - יהיו כל צרכיהם לפניך.

איכא דאמרי, אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: אפילו בשעה שהם עוברים על דברי תורה - יהיו כל צרכיהם לפניך".

בספר "רסיסי לילה"⁶ מבאר רבי צדוק הכהן מלובלין מדוע ריבוננו של עולם משרה שכינתו כשעשרה אנשים מישראל מתקבצים לכבודו, וכה דבריו:

"...בתפילה נקרא 'ונקדשתי בתוך בני ישראל' (ויקרא כב, לב), דלכן מצוות תפילה בציבור שהוא הכרת הקדושה ושה' יתברך נבדל, הוא על ידי ריבוי המתאחד, וכל בי עשרה שכינתא שריא (סנהדרין לט ע"א), שהם קומה שלימה, דבני אדם אין דעתן שווה וכל עשר דעות שונות כאשר הם עשר נפשות מישראל שכינתא שריא, ממילא דקדמה ואתיא (ברכות ו ע"א) בלי שום השתדלות, והוא מצד קדושת המקדש...".

המספר עשר מבטא עולם שלם: בעשרה מאמרות נברא העולם, עשרה דורות מאדם עד נח, עשרה דורות מנח עד אברהם, עשרה ניסיונות התנסה אברהם אבינו, עשר מכות במצרים, עשרה ניסים על הים, עשרה ניסים שנעשו בבית המקדש וכו'.

המהר"ל מפראג מרחיב בזה בפירושו **למסכת אבות**⁷ ומבאר מה משמעות "עשרה שיושבי". במספר עשר יש סגולה כפולה:

מצד אחד הוא המספר המקסימלי מבחינה מהותית - אין מספר גדול מעשר, שהרי אחרי 'עשר' בא מספר 'אחת עשרה', שהוא 'עשר' ועוד אחד. נמצא שהמספר עשר מצביע על הריבוי המוחלט.

מצד שני כשרוצים לכתוב את המספר 'עשר' באותיות, כותבים את האות יו"ד. האות יו"ד היא נקודה בלתי מתחלקת, ללמדנו שהמספר עשר מראה על אחדות מוחלטת. המספר 'עשר' מבטא את 'האחדות שבריבוי'.

מעלת הציבור גם כאשר מעשיו רעים

המקור לכך ש'עדה' זה דווקא עשרה אנשים, הוא במסכת **סנהדרין**⁸, וזו לשון המשנה:

"מנין לעדה שהיא עשרה, שנאמר: 'עד מתי לעדה הרעה הזאת' (במדבר יד, כז)".

נראה לומר, שהעובדה שחז"ל למדו על המושג המקודש "עדה" מעדת המרגלים שהיו 'עדה רעה', מלמדת אותנו שאפילו עשרה כאלה הם מנין לדבר שבקדושה, ואילו היו חז"ל מסמיכים ענין זה של 'עשרה למנין' למקרה של עשרה צדיקים למשל, עלולים היינו לומר על מנין של יהודים רגילים שאין בו די בעשרה.

דוגמא בולטת למעלת הציבור גם כאשר מעשיו רעים, אנו מוצאים אצל אחאב מלך ישראל שנהג ברשעות גדולה⁹, ולמרות

⁶ רסיסי לילה אות כד.

⁷ דרך חיים על מסכת אבות פ"ג, מ"ו. וראה גם שם פ"ה, מ"א.

⁸ סנהדרין פ"א, מ"ו.

⁹ על עמרי אביו נאמר שהרשיע יותר מכל המלכים שקדמו לו, ועל אחאב נאמר שהרשיע יותר מאביו (מלכים א' טז, ל). הוא היה נשוי לגויה ובנה בתי עבודה זרה (מלכים א' טז, לא-לג). מלבד רצח נבות, נתן לאיזבל אשתו להרוג את כל נביאי ה' בחרב (מלכים א' יח, ד), ונמנה בין ארבעה מלכים שאין להם חלק לעולם הבא (סנהדרין פ"ב, מ"ב).

¹⁰ ראה מלכים א' כ, יג. ורד"ק שם מבאר ששאלת אחאב 'מי ינהיג את הצבא' נבעה מכך שלא האמין שהקב"ה יעשה נס על ידו, כי לא יתכן שהגאולה תבוא על ידי רשע כמוהו.

¹¹ מדרש תנחומא חוקת ז.

¹² בראשית יח, כט-לב.

¹³ ברכות פ"ד, מ"ד.

¹⁴ ברכות כט ע"ב.

אל תפרוש מן הציבור

המשנה באבות¹⁸ אומרת:

"הלל אומר: אל תפרוש מן הציבור ואל תאמן בעצמך עד יום מותך".

הפורש מן הציבור כפורש מן החיים בשלמותם, וכאילו פורש מן השכינה. ועוד: אדם צריך להיזהר עד יום מותו בזהירות יתירה לבל ישל, ולא לחשוב שהוא חסין ולא תגרם לו שום מכשלה.

על דרך החסידות ניתן לבאר, שאדם מישראל מצווה לא להאמין ולחשוב שיש לו כח עצמי גם בלי הציבור.

בספר "מגן אבות" שם כותב הרשב"ץ, רבי שמעון בר צמח דוראן:

"כשהציבור דרכיהם מקולקלים, הפורש מהם הרי זה משובח... ואם אין דרכיהם מקולקלים כל כך, אין לפרוש מהם..."

ועוד, כי בהיקבץ עמים יחדו לעבוד עבודת הבורא ברוך הוא, מתעלה שמו ומתקדש. וכן הוא אומר, 'ייהי בישורון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל' (דברים לג, ה). והתפילה היא יותר נשמעת עם הציבור, [ו]לא ביחיד, שנאמר: 'בעת רצון עניתיך' (ישעיהו מט, ח), ואמרו בראשון מברכות (ח ע"א), אימתי עת רצון, בעת שהציבור מתפללין. ואף מי שאינו יכול ללכת לבית הכנסת, יתפלל ביחיד בשעה שהציבור מתפללין, שנאמר: 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון' (תהלים סט, יד), ואין הקדוש ברוך הוא מואס בתפילתן של רבים, שנאמר: 'הן אל כביר לא ימאס' (איוב לו, ה), כמו שנזכר שם... ואמרו בפרק תפילת השחר (ברכות ל ע"א): לעולם לשתתף איניש בהדי צבורא, ואפילו יתפלל על עצמו, כגון ההולך בדרך, יתפלל בלשון רבים 'יהי רצון שתולכינו לשלום'. וכשיהיה עם הציבור יתפלל עמהם, ואל יקדים תפילתו לתפילתם... ובתעניות בפרק ראשון אמרו: אדם הפורש מן הציבור, שני מלאכי השרת המלוין לו לאדם מניחים ידיהם על ראשו ואומרים: 'פלוני שפירש מן הציבור אל יראה בנחמת ציבור'. וכבר מנו בברייתא דסדר עולם, הפורש מדרכי צבור, עם הרשעים הנידונין בנהיגים לדורי דורות, והביאנה בראשון מראש השנה (יו ע"ב). והמשתתף עמהם, רואה בנחמתם, שנאמר: 'שמחו את ירושלים וגילו בה כל אוהביה ששו אתה משוש כל המתאבלים עליה' (ישעיהו סו, י).

כוחה הגדול של תפילה בציבור, הוא הרבה מעבר לפתיחת שערי שמים. התפילה בציבור מביאה להשראת שכינה בקרבנו ומקרבת אותנו אל הגאולה השלמה.

יש אומרים שהתפילה היא, שאפילו כשה' כועס על ישראל כאישה מעוברת שמטבע הדברים ממהרת יותר לכעוס, יגלה ה' רחמיו ויחוס עליהם.

יש אומרים שהתפילה היא, שאפילו בשעת 'פרישה' ל'עבירה' יספק ה' לעמו את צרכיהם.

בספר "מתוך התורה הגואלת"¹⁵ ישנו מאמר של רבנו הרב צבי יהודה בשם "הושע ה' את עמך", וכך כתוב שם:

"ישנם מצבי חיים שונים, ובהם מצבים של ירידות, מצבים של רוח טובה, ועל האדם להחזיק מעמד גם במצבים אלו..."

ישנן צרות ציבוריות, וחז"ל קוראים ליחיד לשתף עצמו בצרת הציבור. המהלך בדרך וירא מליסטים ופגעים, קוראים לו חז"ל: אל תיבהל ואל תשכח את עצמך, דע כי אתה שייך לעם, וכך היא תפילתו: 'הושע ה' את עמך, את שארית ישראל'. הצעקה אינה פרטית, היא צריכה להיות ציבורית. ויש שם המשך: 'בכל פרשת העיבור, יהיו צרכיהם לפניך'. ומפרשת הגמרא: אפילו בשעה שאתה מתמלא עליהם עברה, העם גדוש בחטאים, ובכל זאת אתה ה' בחרת בנו, ולכן אפילו במצב כזה, יהיו צרכיהם לפניך. וישנו בגמרא פירוש שני, עוד יותר מהראשון: 'בכל פרשת' - אפילו בשעה שפורשים לדבר עבירה, בכל זאת יהיו צרכיהם לפניך.

יש לשים לב. הדברים מזעזעים! יהודי נמצא בדרך, במקום סכנה שאין יודע מה היא, גופנית ורוחנית, וצריך להתפלל לה'. ומה הדרך לקרוא לה? - אפילו בשעה שפורשים מדברי תורה ומצוות לעבירה, גם אז תספק את צרכיהם. ישנו איסור סיוע לדבר עבירה. ישנו איסור של 'לפני עיוור לא תתן מכשול'. ומה אנו מתפללים? שה' יסייע לדבר עבירה, יעזור לו, לעובר עבירה. זה נורא ואיוס. וזוהי הדרכה של חז"ל. כך אנו נגשים לריבונו של עולם. כך מחנכים אותנו חז"ל".

כשאדם מישראל נמצא יחידי בדרך, הוא לא לבד, הוא עם אברהם אבינו, יצחק אבינו ויעקב אבינו, עם השבטים ועם משה ואהרן, וכל כלל ישראל מלווים אותו. לכן כשהוא נמצא לבד בדרך, עליו לציין בתפילתו את הציבור שלו לאומה על כל חלקיה.

"אין אנו מזכירים, לא זכות עצמית ולא קרובים ולא זכות אבות ראשונים. ובגמרא בשבת נה ע"א ישנם מצבים שזכות אבות תמה, אבל ברית אבות לא תמה, לעד ולנצח נצחים. ומכח הברית אנו מתפללים".

אמנם 'זכות אבות תמה'¹⁶. לאורך הדורות בזבזנו את הזכויות שנקפו לזכותם של האבות הקדושים, אך 'ברית אבות', הברית שכרת ה' עם אבותינו, לא תמה. הברית לא מתחילה מאברהם אבינו, היא מתחילה מהקב"ה, וכשהקב"ה כורת ברית עם האבות הקדושים, הברית נשארת נצח, "עם זו יצרת לי תהלתך יספרו"¹⁷.

¹⁵ מתוך התורה הגואלת ח"ג בסוף, מאמר "הושע ה' את עמך".

¹⁶ ראה שבת נה ע"א.

¹⁷ ישעיה מג, כא.

¹⁸ אבות פ"ב, מ"ד.